
ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫҚ ФИЛОСОФИЯ МЕН ЭТИКА ТАРИХЫНДАҒЫ БАҚЫТ МӘСЕЛЕСІНІҢ ПАЙЫМДАЛУЫ

М.А. Бижанова

Қазіргі жаһандану заманында адамның өмір сүруінің негізқұраушы болмыстық және құндылықтық өлшемдері терең дағдарысқа ұшырап отырғаны белгілі. Бүгінгі адамның өз мәніне келуі, көп жағдайда, оның рухани-адамгершілік ерекшеліктері мен болмыстың дәстүрлі, іргелі негіздерінің біртұтас үйлесімділікте болуымен сипатталады. Бұл туралы К. Ясперс өзінің «Болашақтағы философия» деп аталатын дәрістерінде былай дейді: «Бүгін біздің алдымызда шынайы зердені экзистенцияның өзінде қайта негіздеу міндеті тұр /1, 214 б./». Экзистенциализмнің қазіргі заманғы философиялық формалармен, оның ішінде постмодернизммен байланысы өз алдына бір терең талдауды қажет етеді. Бұл туралы П. П. Гайденко былай дейді: «С. Кьеркегордың, М. Хайдеггердің, Н.А. Бердяевтің, К. Ясперстің, Г. Марсельдің, Ж.-П. Сартрдың және т.б. еңбектерін салмақты түрде сараптаудан өткізбей, алдағы ХХІ ғасырдың рухын білдіруге ұмтылып отырған «постмодерн» деп аталатын бүгінгі философиялық дискурстың шұбар ала кескінін түсіну қиынға соғады /2, 34 б./». Осы заманғы постмодернистік философия мен мәдениет аясында іргелі экзистенциалдық категорияларды қайта пайымдау негізінде адам өмір сүруінің жаңа формаларын анықтау ғылыми зерттеудің жаңа бір бағытын құрайды. Мәселенің осылайша қойылуы этика мен экзистенциализмнің өзара байланысы мен арақатынасын алға тартады. Экзистенциализм, ең алдымен, өмір сүру туралы, болмыс туралы, бірегейлік (идентити) туралы ілім болса, ал этика бұл онтологиялық мәселелерге қатынасында екінші, бағынышты қатынасында көрінеді. Экзистенциализмдегі этика мен онтологияның арақатынасы Ж.-П. Сартрдың «Мораль туралы жазбаларында» айқындалады: онтология этикаға қатынасында әуелгі болып табылады, өйткені мораль онтологиялық құрылымдарға кірігіп кетеді, бірақ олар бір-біріне сәйкес, тең емес. Адамзат болмысын рационалдық пайымдау ретіндегі этикаға қарағанда онтологияның (экзистенциалдық ойлаудың) бастапқылығын М. Хайдеггер де атап өтеді.

Бақыт түсінігі экзистенциалдық мағынада да, этикалық мәнде де сипатталады. Адам болмысының экзистенциалдары (өмірдің мәні, өлім, еркіндік, жауапкершілік, әсіресе бақыт және т.б.) тұлғаның адамгершілік эпицентрлерін, адамның бүкіл болмыстық көрінісінің рухани-мағыналық өзегін құрайтындықтан, олар шынайы өмір сүруге қол жеткізудің басты алғышарттары болып табылады. Шынайы болмыс экзистенциализмнің әртүрлі бағыттарының философиялық инварианты екендігі белгілі, сонымен бір мезгілде бұл шынайы болмыс мақсаты ақиқат, дұрыс өмір сүруге қол жеткізу болып табылатын этиканың да инварианты. Өмір сүрудің мәні мен мақсатын іздегендіктен этика да әуел бастан экзистенциалды. Экзистенциализмдегі шынайы болмыс түсінігінің онтологиялық-феноменологиялық бағдарына қарамас-тан, шын мәнінде ол дәстүрлі этикалық тақырып болып қала береді.

Шынайы өмір сүрумен сипатталатын экзистенцияның мәні түптеп келгенде, құлықпен жүріс-тұрыстың этикалық сипаттамасын білдіретін тұлғаның моральдық

таңдауын білдіреді. Бұл экзистенциалдарды «психологиялық жағдай» ретінде қарастырудың тар шеңберінен шығарып, оларды философиялық антропологияның кең ауқымында қарастыруға мүмкіндік береді. Адам болмысының негізгі экзистенциалдарын, оның ішінде өмірдің мәні мен бақыт мәселесін де әмбебап адамгершілік мәнінде этикалық тұрғыдан саралауға болады. «Экзистенциалдық дискурстың» айналымына өмір мен өлім, жауапкершілік пен еркіндік, жалғыздық пен көпшілік, абырой мен бақыт сынды этиканың дәстүрлі ұғым-түсініктері мен категориялары міндетті түрде енеді. Осылайша, экзистенциализм мен этиканың заңды өзара байланыстылығы аңғарылады: экзистенциалдық түсініктер өзінің түпкі мағынасында этикалық категорияларды білдірсе, сонымен бір мезгілде, этикалық ұғымдардың анағұрлым терең мәні экзистенциализм терминологиясының мазмұнын құрайды. Этиканың да, экзистенциализмнің де мақсаты бір болып шығады: ол – шынайы өмір сүруге қол жеткізу.

Батыстық экзистенциалдық ілімдер мен шығыстық, оның ішінде түркілік ойлаудың экзистенциалдық сипаты арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар. Егер Батыста экзистенциалдық философия өмір философиясына, феноменологияға, герменевтикаға жақын тұрса, ал түркі философиясында, оның ішінде қазақ даналығында экзистенциализм этикамен бірегейленеді. Ортағасырлық түркі философиясында да адам өмір сүруінің мәні басым көпшілігінде рухани-адамгершілік тұрғыда, метафизикалық және экзистенциалдық өлшемдермен байыпталады. Ортағасырлық түркілік дүниетанымда, негізінен «құт» ұғымымен түсінілетін және түсіндірілетін бақыт тақырыбы ең негізгі дүниетанымдық мәселелердің қатарына жатады.

Бақыт өзінің адами мақсатының жүзеге асырылуына, өз өмірінің толықтығы мен лайықтылығына, өз болмысының іштей мейлінше ризашылығына сәйкес келетін адам жағдайын білдіретін моральдық сананың түсінігін білдіреді. Бақыт та арман сияқты сезімдік-эмоционалдық идеалдың (мұраттың) формасын білдіреді, бірақ арманмен салыстырғанда тұлғаның ұмтылысын емес, осы ұмтылыстардың орындалуын байқатады. Бақыт – барынша моральдық немесе материалдық ризық беретін орындалған қалаудың формасы, адам әрекетінің жалпы мойындалған түпкі субъективті мақсаты.

«Бақыт» негізгі этикалық категориялардың біріне жатқызылады және ол адамның өмір сүруінің негізгі мәселерінің бірі болып саналады. Яғни бақыт түсінігі өмір сүрумен, өмір сүрудің мәнімен байланыстырылғандықтан, біз оны негізгі экзистенциалдық мәселе ретінде қарастырамыз. Әрбір адам бақытты болуға ұмтылғандықтан, өмірден өз бақытын табуға тырысқандықтан бұл мәселе де өте ерте кезеңдерден бастап қызығушылық тудыра бастады. Бақыт ұғымы моральдық сананың тұрақты әрі құбылмалы қондырғысы болып қана қоймай, күнделікті тіршіліктің де бағыт-бағдарын айқындады. Сондықтан бақыт мәселесін шешу адамзаттың бүкіл тарихымен қатар өмір сүріп келе жатыр десе де болады.

«Бақыт» деген сөз біреу болғанымен, бақыт туралы пікірлер өте көп. Кезінде француз социалисті Ш. Фурье былай деп жазған еді: «Римде Варрон дәуірінде шынайы бақыт туралы 278 қарама қайшылықты пікірлер болды, ал Парижде ол пікірлер одан да көп». Бақыт туралы пікірлердің бұлайша көп болу себебі

неде, біздің пікірімізше оның екі себебі бар: біріншіден, жекелеген адамның бақыты әдетте субъективті және кездейсоқ көрінеді, сондықтан да қайшылықты пікірлердің молдығын тудырады, екіншіден бақыт өзінің мәні бойынша күрделі, көпқырлы, адамдар оның бір қырын ғана алып, оны басқаларынан жоғары қояды, сондықтан бақытты біреулер махаббаттан тапса, екіншілері еңбектен, басқалары жақсылық жасаудан және т.б. көреді.

Бақыт ұғымы – экзистенциалды философия мен этикадағы іргелі түсініктердің бірі. Философия мен мәдениет тарихында бақыт туралы қолданбалы этикалық пән – фелицитология саласы қалыптасты. Фелицитология (латынша *felicitas* – бақыт) – бұл кейбір неопозитивистердің, оның ішінде О. Нейраттың қалыптастырған бақытқа жету туралы ілімі. Этикалық теория ретінде фелицитология антикалық дәуірден бері келе жатқан эвдемонизм дәстүрін жалғастырады. Алайда бұл ілімде бақыт категориясы моральдық түсінік ретінде емес, адамның ұмтылатын ерекше психологиялық жағдайы түрінде көрінеді. Мұны психологиялық эвдемонизм деп те атайды. Фелицитологияның міндеті бақытқа жетудің құралын табумен ғана шектеледі. Мәселе осылай қойылғандықтан «бақыт» ұғымының өзінің мазмұны бос қалады. Нейраттың көзқарасынша, адамдар неге ұмтылмасын, қандай әлеуметтік нәтижелерге жетпесін бақытты сезінсе болғаны. Бұл тұрғыдан алғанда фелицитология қазіргі бұқаралық мәдениеттің сұранысына сай, көпшілікті идеологиялық алдаудың әдістерін теориялық ақтауға айналып шығады. Қазіргі заманның этикасында бақыт мәселесі моральдың осы сияқты әр алуан натуралистік теорияларына сіңіп кеткен және бұл этикалық дискуссияларда бақыт ұғымы пайда, табыс, жетістік сынды утилитаристік түсініктердің көлеңкесінде қалып қояды.

Поляк зерттеушісі В. Татаркевич бақыт ұғымының төрт негізгі мағынасын бөліп көрсетеді: 1) тағдырдың берген ырыздығы, «қолға қонған құс», сәттілік, өмірде жолы болушылық; 2) қуаныш, ләззат, рахат; 3) жақсылыққа, ізгілікке жету, даналық; 4) өмірден өз орнын табу, толыққанды тұлғаға айналу /3/. Қазіргі заманғы бақыт туралы ілімдерде негізінен үш бағытты айқындауға болады: бақыт психологиясы, бақыт аксиологиясы және бақыт социологиясы. Психологиялық тұрғыдағы бақыт – жағымды көңіл-күй, өмірден қанағат алу, қуаныш пен шаттық және ләззат алу. Аксиологиялық тұрғыда бұл – құндылықтар, адам өміріндегі жақсылықтың өлшемі. Адам болмысының мәнімен байланысты барлық ізгі адамгершілікті қасиеттерді игеру. Бақыт социологиясы утилитаризммен (пайда туралы ілім) тығыз байланысты. Адамды бақытқа жеткізетін құндылықтар тізіміне мыналар кіреді: денсаулық, байлық, билік, абырой (репутация), жақсы қарым-қатынас, достық, жұбаныш және т.б.

Бұл бағыттарға шолу жасай келе, бақыттың төмендегідей құрылымдық элементтерін келтіруге болады. Біріншіден, береке, яғни ауру-сырқаусыз, бәлежаласыз, қайғы-қасіретсіз өмір сүру. Өмір ағысының мұндай осал тұстарын әркімнің де өз басынан кешетіні белгілі. Екіншіден, қажеттіліктерді қанағаттандыру. Мұқтаждықтарды өтеу үшін белгілі бір позитивті баланс қажет. Бұл жерде меншік үлкен маңызға ие болады, онсыз еркіндік те, байлық та жоқ. Келесі, үшінші элемент – қанағат. Өзінің қалауынша, жағдайына қарап өмір сүріп жатқанына

ризашылық ету. Төртіншіден, бақыт қуанышсыз болмайды. Қуанышты адамнан оның ақылы, сезімі, бүкіл құндылықтық бағдарлары айқын көрінеді. Бесіншіден, адамның тұтас өмірді адамгершілік және мәнділік тұрғысынан бағалауы. Бұл бір сәттік қуанышпен шектелмейді.

Бақытқа жетуді біреулер өзінің материалдық жағдайын жетілдірумен байланыстырса, екіншілері өзінің рухани жан дүниесін кемелдендірумен ұштастырады. Біреулер оған қол жеткізуді субъектінің өзінің белсенділігімен байланыстырса, басқалары сыртқы жағдайлардың (мысалы, сәтті жағдайлардың, тағдырдың) ықпалын алға тартады. Адам өмірінің кемелдігі әдетте адамгершілік қасиеттерді жетілдірумен байланыстырылады және бұл этиканың негізгі мәселелерінің біріне айналады.

Философия тарихында бақыт туралы шығармалардың қатарына анағұрлым танымал мына туындыларды жатқызуға болады: Аристотельдің «Никомах этикасы», Сенеканың «Бақытты өмір туралы», Аврелий Августиннің «Бақытты өмір», Боэцийдің «Философиялық жұбаныш», әл-Фарабидің «Бақыт жолын сілтеу», «Бақытқа жету жайында», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Гельвецийдің «Бақыт», Л. Фейербахтың «Эвдемонизм», Дж. Стюарт Милльдің «Еркіндік туралы», Э. Фроммның «Өзің үшін адам» және т.б. Этика тарихындағы бұл шығармалар бір тақырып төңірегінде жазылғанымен, алуан түрлі көзқарастарды ұстанады. Сондай-ақ бақыт туралы ұстанымдарды «этиканың алтын қағидасынан» («өзіңе қаламағанды өзгеге жасама»), «алтын аралық» ұстынынан (Аристотель), «ізгі қала тұрғындарынан» (әл-Фараби), императив ұстынынан (Кант), бақыт ұстынынан (гедонизм, эвдемонизм), пайда ұстынынан (утилитаризм), өмір ұстынынан (Гюйо, Ницше), махаббат ұстынынан (христиан дініндегі), қауымдастық ұстынынан (Вундт), бірлік ұстынынан (Наторп), жалпы игілік ұстынынан (Геффдинг) және т.б. кездестіруге болады.

Бұл әркімнің көзқарастарды жинақтап, негізгі үш бағытта бөліп қарастыруға болады: гедонизм, эвдемонизм және утилитаризм. Гедонизм (грек тілінен аударғанда – рахаттану, ләззат алу дегенді білдіреді) - өмірдің мақсаты мен ең жоғарғы игілігі және басты жақсылық ләззат алу деп түсіндіретін этикалық ілімі. Гедонизмнің негізін қалаушы Сократтың замандасы ежелгі грек философы Аристипп (б.з.д. 435-355 жж.) деп саналады. Аристипп адам жанының екі жағдайын айырады: жанның жұмсақ әрі аялы қозғалысы ләззатты білдірсе, дөрекі әрі секірмелі қозғалысы ауыруды білдіреді. Бақытқа жету, Аристипптің пікірінше, ауырудан аман болып, барынша мол ләззатқа қол жеткізумен сипатталады және өмірдің мәні физикалық ләззат алумен түсіндіріледі.

Келесі бір грек ойшылы Эпикур ләззатты өмір сәттілігінің ұстыны ретінде ұғынады. Қалаудың орындалуын Эпикур қаламаушылықтан және жиіркенуден азат болумен байланыстырады. Яғни бұл жердегі басты мақсат ләззаттың өзі емес, азап пен бақытсыздықтан құтылу болып табылады. Эпикур бойынша, ауыру мен азаптан ада болу ең жоғарғы ләззатты білдіреді және жанның осындай толғаныссыз рахат қалпын атараксия деп атайды /4, 395 б./.

Этикалық ойдағы ең кең тараған ағымдардың бірі – бақыттың этикалық теориясы немесе эвдемонизм. Эвдемонизм (грекшеден аударғанда көркею, игілік) –

бақыт пен игілікке жетуді барлық ұмтылыстардың ынтасы мен мақсаты ретінде қарастыратын этикалық бағыт. Антикалық дәуірдегі эвдемонизм теориясының ең жетілген түрін Аристотель жасады. Аристотель әлемнің мақсаттылығы туралы идеяны алдыңғы орынға қояды: дүниеде барлығы да белгілі бір мақсатқа немесе игілікке ұмтылады. Көптеген мақсаттардың арасында мақсаттар жүйесін аяқтайтын жоғарғы мақсат болады және егер ол болмаса біздің тіршілігіміз де мәнсіз болар еді. Мұндай жоғары мақсат және адам өмірінің басты құндылығы бақыт болып табылады, өйткені бақыт қашанда мақсат, ол ешқашан құрал бола алмайды. Сондықтан «бақыт – ең жоғарғы ләззат сезімін беретін биік игілік». Эвдемонизмнің этика тарихындағы ең көрнекті өкілдеріне Шефтсбериді, Фейербахты, Штраусты, Зигвартты, Бехерді, Спенсерді және т.б. жатқызуға болады. Танымал зерттеуші Г.Д. Бандзеладзе өзінің «Этика» деп аталатын еңбегінде барлық этикалық жүйелердің алуан түрлілігін бақыт этикасы (эвдемонизм) және парыз этикасы (ригоризм) деп екіге бөлуге болатынын айтады /5, 17 б./.

XIX ғасырда тағы бір этикалық ілім – утилитаризм қалыптасып дамиды. Бұл ілімде бақыт пайдамен байланыстырылады. Утилитаризм (латыншадан аударғанда – пайда, табыс) – барлық құбылыстарды олардың пайдалылығы тұрғысынан бағалайтын, адамгершіліктің негізіне пайданы жатқызатын буржуазиялық ілім. Утилитаризмнің негізін қалаушы Иеремия Бентам моральдың негізі пайдалылық деп есептеп, оны ләззатпен теңгерді. Адам табиғатының натуралистік және тарихтан тыс түсінігінен шыға отырып, Бентам моральдың түпкі мақсаты адамдардың қасіреттен қашып, ләззатқа ұмтылатын табиғи қалауына қызмет етуі тиіс деп есептеді. Этикалық нормалар мен ұстындар «мейлінше көп адамдардың барынша бақытқа (ләззатқа) жетуіне» ықпал етуі керек. Ол жалпы игілік пен берекені барлық жекелеген адамдардың игіліктерінің жиынтығы ретінде қарастырды. К. Маркс ағылшын филистёрін кәдімгі адамға теңегені үшін Бентамды «буржуазиялық топастықтың дарыны» /6/ деп атағаны белгілі. Кейінірек келесі бір ағылшын ғалымы Джон Стьюарт Милл утилитаризм этикасындағы буржуйлық ойлауға тән эгоистік тұстарды жұқартуға тырысты және ақырында әрқилы ұстындардың эклектикалық қосындысына келді /7/.

Осы айтылғандарды түйіндей келе, әлемдік философия тарихында бақыт тақырыбына қатысты айтылғандарды түгел қамтып шығудың мүмкін еместігін ескеру керек. Антикалық дәуірдегі гректерден бұрынырақ ежелгі үндінің (брахманизм мен буддизм) және ертедегі қытайлықтардың (конфуцийшілдік, дао және легизм ілімдері) этикалық-философиялық өзіндік жүйелері болды. Ортағасырлық Батыста бақыт мәселесі христиандық мораль аясында қарастырылса, Шығыста мұсылман дінінің дүниетанымға өте күшті ықпалы болды. Жаңа заманда Батыста ғылыми-рационалистік этика қарқын алса, қазіргі заманда бақыт түсінігі әртүрлі қолданбалы этикалық зерттеулердің нысанына айналып отыр. Бұл мәселе әр қырынан қарастырылғанымен, қашанда әр дәуірдің өз тарихи ерекшеліктеріне орай жаңаша зерттеліп отырды. Сондықтан да философия мен этика тарихында дәстүрлі бұл тақырып әрқашан жаңа әрі өзекті, бұл мәселеге деген қызығушылық бір де толастаған емес. Бұл тақырып тек этика ғылымының ғана емес, психология мен педагогика ғылымдарының да өкілдерін тартады.

-
1. *Ясперс К.* Философия в будущем / К. Ясперс // Феномен человека : Антология. - М.: Высшая школа, 1993. – С. 158-227.
 2. *Гайденко П.П.* Прорыв к трансцендентному: Новая онтология XX века. – М.: Республика, 1997. – 314 с.
 3. *Татаркевич В.* О счастье и совершенстве человека, М.: Прогресс, 1981. - 367с.
 4. *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М.: Мысль, 1986. – 445 с.
 5. *Бандзеладзе Г. Д.* Этика. М.: Просвещение, 1991. – 220 с.
 6. *Маркс К. и Энгельс Ф.,* Соч., 2 изд., т. 23, с. 623, прим.
 7. *Дж. Стьюарт Милль.* О свободе / Антология мировой политической мысли в 5 томах. Москва: Мысль, 1997. Т.1. С. 734 – 744.

Бижанова М.А.

Рассуждения о счастье в экзистенциальной философии и истории этики

В статье рассматривается взаимосвязь экзистенциальной философии и этики. Различные решения этой проблемы в истории европейской этики могут быть сведены к трем основным традициям: гедонизму, эвдемонизму и утилитаризму.

Bizhanova M.A.

Contemplations About Happiness in Existential Philosophy and History of Ethics

Interconnexion of existential philosophy and ethics is examined in the article. Various solutions of this problem in the history of European ethics may be put together to the three main traditions: hedonism, eudemonism and utilitarianism.